

Юрій Мацієвський

Національний університет «Острозька академія»,
Острог

Чим є сучасна Україна і чи можливі в ній зміни?¹

Метою в цій розвідці бачу не стільки відповідь на це «велике» питання, як запрошення поміркувати про те, які відповіді тут можливі в принципі і чи є вони задовільними для розуміння того де ми є і що з нами відбувається, чи то пак не відбувається. Іншими словами цей текст є спробою оцінити якість існуючих пояснень, що найчастіше трапляються в академічному дискурсі, і не тільки.

На разі бачу три рівні можливих пояснень, чи три дискурси. Назвемо їх «транзитологічним», «інституційним» і «постінституційним». Кожен із них спровокував критику, що призводила до переоцінки попередніх пояснень і піднімала дискусію на вищий рівень. Хоча ці дискурси часто переплітаються і навіть заперечують один одного, я залишаю центральну тезу і її критику в межах кожного окремого дискурсу.

Транзит і його критика

Перший, найбільш очевидний і найбільш дискусійний спосіб пояснень був сформований у руслі теорій модернізації і демократизації. Цей «транзитологічний» дискурс, хоч і розділювався на тих, хто наголошував на ролі структурних (спадок минулого, політична культура) чинників, та тих, хто надавав вирішального значення агентам (елітам) змін, в українському спрощеному варіанті був із легкістю прийнятий і підхоплений офіційним «державотворчим» дискурсом. Основна ідеологема Кучминого десятиліття виглядала дуже привабливо. Україна — це перехідне суспільство, що рухається від пізньо-радянського авторитаризму до демократії. Попри окремі спроби переоцінки цього уявлення, воно, таки, здомінувало український офіційний й академічний дискурси ще з середини 90-их рр. 20 ст.

¹ Цей текст був вперше виданий у Критиці під назвою "Пастка обмеженого доступу" (№5, 2012) і під назвою "Чим є сучасна Україна..." у часописі Агора. (Випуск 11. Наука без кордонів. – Київ: СтилоС, 2012)

Заперечувати рух дуже складно, а відсутність змін чи «збочення» зі шляху демократизації списувалися чи то на структурні, чи на процедурні чинники. Якщо в Україні продовжували впевнено говорити про рух до демократії, то на Заході переважали більш стримані оцінки, які, проте, не заперечували саму ідею демократизації. Так народилася теза про українське «блукання манівцями» (Muddled way) на шляху до демократії. На початку 2000-их Томас Карозерс поставив питання демократизації в більшій частині пострадянського простору під великий сумнів, що спровокувало дискусію і розділило професійний цех на тих, хто залишився на «ортодоксальних» позиціях, і тих, хто відмовився від транзитологічної парадигми і натомість почав шукати причини репродукції і виживання режимів.

Зміна влади в Сербії, потім у Грузії і далі в Україні на якийсь час дала ортодоксальним транзитологам аргумент про безупинність руху до демократії. Проте, якщо зі зміною влади в Сербії і Грузії реформи пішли, то в Україні — ні. Це дало вже підстави критикам, прихильникам «посттранзитології», заявляти про те, що в «сірій зоні» (Україні, Білорусі, Молдові) політичні зміни відбуваються не поступально — від авторитаризму до демократії, а циклічно — від домінування одноосібної/однопартійної влади до нерегульованого політичного суперництва.

Так уявлення про гібридний характер більшості постколоніальних і в тому числі пострадянських режимів поступово витіснило погляд про демократичний транзит у «сірій зоні». З цього погляду режим в Україні як був, так і залишається гібридним — таким, що поєднує конкурентні вибори з глибоко вкоріненим клієнтелізмом і авторитарними практиками — зневагою до процедур ухвалення рішень, до принципу верховенства права, обмеження громадянських прав і політичних свобод. Україна до сьогодні залишається квазі-модерною державою і квазі-нацією². Питання тут не в тому, чи є в Україні та чи та ознака сучасної держави, а як вона виявляється. Опираючись на перелік з 14 ознак модерної держави, визначених італійським дослідником Ж. Поджі (Gianfranco Poggi), канадський політолог Б. Гарасимів зробив досить стриманий висновок. Протягом першої декади незалежності Україна перетворилася з квазі-держави на квазі-модерну державу, тому що жодна з ознак не виявляється повною мірою³.

Економічний режим в Україні також гібридний. Економіка вже не планова, але і не ринкова. Визнання України США ринковою країною — слід сприймати як сигнал про правильний напрям руху, ніж факт. Інститут приватної власності досі не став універсальним, а її об'єкти залишаються предметом боротьби між політико-економічними групами. В економіці зберігаються монополні інші, які обмежують конкуренцію і дозволяють наближеним до влади групам отримувати ренту. Сама держава виявилася

² У дискусії про ідентичності і націю Я. Грицак запропонував говорити не стільки про два національні проекти в Україні (російський і український), як про два проекти модерності — того, який вважає націю і національну ідентичність центральною для модерного світу, і того, який так не вважає. Див. Грицак Я., *Хто такі Українці і чого вони хочуть?//* Критика, №5-6, 2011. На якому би рівні не велася дискусія, сам факт існування більше ніж одного проекту вказує на незавершеність формування модерної нації.

³ Див. Narasymiw B., *Post-Communist Ukraine*, Edmonton and Toronto: Canadian Institute for Ukrainian Studies Press, 2002. — P.80-111.

«захопленою» кланами і реально виконує лише фінансову і дистрибутивну функції⁴.

Багато дослідників шукають причин «застою» в Україні та й інших суспільствах, беручи до уваги «структурні» (успадковані неефективні інститути, політичну культуру) чи «процедурні» чинники (неефективні еліти). Так з'явилися пояснення, які в основу клали відсутність (цілісної нації, традиції приватної власності, ефективних еліт, інститутів, верховенства закону, громадянського суспільства, демократичних цінностей, західного християнства тощо) чи наявність (різних проявів «спадку минулого», хижацьких кланів, корупції, соціокультурних поділів, амбівалентної свідомості тощо) чинників, що заважають рухові. Відтак вихід убачався в подоланні гальмувальних чинників, наприклад, еволюція чи зміна еліт, і створенні умов, наприклад, зміна цінностей, для поступального руху.

Ці пояснення, наскільки б глибокі чи поверхневі вони не були, дали нам можливість встановити те, що держава слабка, а суспільство «хворе». Проте академічний «консиліум» не може зійтися на причинах хвороби і тому губиться в «рецептах» лікування. Іншими словами, дискусії, які точаться в руслі транзитологічного дискурсу чи його критики, не можуть відповісти на засадниче питання: чи здатна Україна припинити «блукання манівцями» і стати нормальною (демократичною і ринковою) державою.

Інституційні пояснення

Менш очевидний, проте не менш дискусійний підхід пропонує вивчати не так поведінку гравців, як інститути, що визначають цю поведінку. Ідеться про інституціоналізм і його новітні різновиди — історичний, соціологічний чи інституціоналізм раціонального вибору.

Інститути — це правила, що створюються гравцями для впорядкування політичної/економічної гри. Якщо класичний інституціоналізм концентрувався на формальних чи писаних правилах — конституційно закріплених обмеженнях головних гравців, то неінституціоналізм бере до уваги неформальні правила чи норми, які часто є більш дієвими, ніж формальні правила. Погляд на неформальні інститути як доповнювальні, пристосовувальні, конкуруючі чи заміщувальні у сосунку до формальних інститутів, здається, поступово змінюється увлеченням про фактичну й аналітичну єдність обох типів інститутів чи «оболонку» і «ядро». З огляду на домінування неформальних інститутів над формальними увага дослідників перенеслася на вивчення впливу «підривних» (subversive) неформальних інститутів на формальні або механізми «неформальної інституціоналізації» гібридних режимів.

Основна теза, яка вже чітко сформульована в руслі цього підходу, але ще тільки починає «примірятися» для пояснення ситуації в Україні така: у нас сформувалася неефективна сукупність політичних і економічних інсти-

⁴ У дослідженні Світового Банку Україна виявилася третьою, разом з Росією, після Азербайджану і Молдови за індексом «захоплення держави». Проте Україна є першою з 21 перехідної країни за ступенем захоплення через парламентське законодавство. Див. Hellman J., Jones J., Kaufmann D., "Seize the State, Seize the Day" *State Capture, Corruption and Influence in Transition*, World Bank Policy Research Paper 2444, 2000, <http://msuweb.montclair.edu/~lebelp/PSC643IntPolEcon/JonesStateCorruption.pdf>, (доступ: 23.03.2011). Про аналіз механізму захоплення див.: Omelyanchuk O., *Explaining State Capture and State Capture Modes: The Cases of Russia and Ukraine*, <http://www.ualberta.ca/CIUS/stasiuk/st-articles/an-explain.htm>, (доступ: 23.03.2011).

тутів, які ніхто з головних гравців не зацікавлений змінювати. Іншими словами — ми потрапили в «інституційну пастку»⁵. Кору́пція є виразною ознакою потрапляння окремої сфери чи цілої держави в «інституційну пастку». Тобто, корупція є «машинним мастилом», що «змащує» всі частини недосконалого механізму. Детальні причини потрапляння в пастки ще мають бути з'ясовані, але на сьогодні переважають такі пояснення — інституційна пастка чи то в економіці, чи політиці виникає тоді, коли неформальні інститути руйнують (subvert) формальні. Можливим це стає в умовах інституційного вакууму, що виникає внаслідок радикальних суспільних змін. Додатковими умовами вважаються такі: формальні інститути не можуть утвердитися, тому що основні гравці намагаються «вижити» в непевному середовищі. Їхній часовий горизонт звужений, що не дозволяє ініціювати стратегічних реформ. Правила (закони) не діють, а використовуються для обмеження опонентів. У такій ситуації гравці, ресурси яких обмежені, змушені боротись усі з усіма, розраховуючи отримати перемогу і встановити свої правила. У такій грі переможці виживають рідко, тому що об'єднатися проти (домінуючого гравця) легше, ніж об'єднатися «за» (позитивну мету). Теоретично грабувати разом легше, ніж захищати свої джерела ренти у війні один з одним. Але недовіра до партнерів і спокуса перемоги ускладнюють взаємодію. Узагалі в політиці конфлікт є «природним», співпраця виникає не з доброї волі, а з необхідності.

Найперше питання, яке виникає в цьому контексті таке: як довго суспільство /державна може існувати в такому стані? І як вийти з цього стану? Дивлячись на Україну, Росію, інші пострадянські чи постколоніальні країни, видно, що довго.

Пошуки відповіді на друге питання є більш цікавими, позаяк зводяться до традиційного «Що робити?» Тут рецептів не бракує — від реформ до революції чи від демократії до авторитаризму — спектр неймовірно широкий. В Україні пробували і те, і інше, правда ні структурних реформ, ні революції, ні демократії, ні навіть авторитаризму встановити не вдається. Чому? Тому, що початок реформ у будь-якій галузі завжди приносить підтримку їх ініціаторам, які й отримують ренту від ніш, що виникають від нерівномірного розвитку ринків. Це в їхніх інтересах зберігати ці ніші і не допускати доведення реформ до кінця. Коли ж соціальна ціна незакінчених реформ починає зростати, від них поступово відмовляються, доки не запропонують інших. Так коло повторюється. Ініціатори реформ — ренто-орієнтовані еліти — завжди у вигазі, а суспільство, яке їх найбільше потребує, у програші⁶.

Питання про те, чому в одних країнах реформи впроваджуються, а в інших ні, повертає нас до початку обговорення інституційних пояснень. Реформи доводять до кінця в тих країнах, ступінь захоплення яких бізнес-групами є незначним або відсутнім, і які тому не потрапляють в інституційні пастки.

⁵ Про поняття «інституційна пастка» див. Polterovich, Victor. "institutional trap" The New Palgrave Dictionary of Economics, Second Edition, Eds. Steven N. Durlauf and Lawrence E. Blume. Palgrave Macmillan, 2008, The New Palgrave Dictionary of Economics Online, Palgrave Macmillan. 10 February 2012 <http://dictionaryofeconomics.com/-article?id=pde2008_I000262> doi:10.1057/9780230226203.0809; про використання поняття у випадку Росії див.: Гельман В., *Россія в інституціональній ловушці*// Pro et Contra, 2010, июль-октябрь.

⁶ Див.: Hellman J., *Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Post-Communist Transitions*// World Politics, №50, 1998.

Чи можна вислизнути з «інституційної пастки»? Уважається, що це може трапитися не з доброї волі еліт, а в результаті сильного внутрішнього чи зовнішнього стресу, коли правлячі еліти опиняються перед загрозою втрати джерел ренти чи навіть фізичного існування. Прихильники концепції «системної уразливості» (*systemic vulnerability*) стверджують, що найбільш послідовними у проведенні реформ виявляються держави, яким притаманні три ознаки: 1) наявність «широкої коаліції», що створює внутрішній тиск на уряд; 2) наявність реальної зовнішньої загрози, аж до військового втручання; 3) відсутність природних ресурсів⁷. Концепція була розроблена для країн Пд.-Сх. Азії, проте видно, що вона має сенс і для пострадянських країн.

Типові приклади — Балтійські країни і Грузія. У випадку трьох балтійських країн усі фактори були наявні. Росія вела з ними жорстку енергетичну війну. Як полюбляють повторювати прибалтійські політики, ціна незалежності — одна зима без газу. Усі прибалтійські країни перейшли на оплату газу грішми, але не допустили системної корупції, чого не вдалося уникнути Україні. Прибалтійські країни мали відмінні, але не кращі від України структурні умови, що змушувало еліти діяти швидко і послідовно. Підтримка скандинавських країн і чітка перспектива членства в НАТО і ЄС підштовхували еліти до руху в Європейському напрямку.

У Грузії ситуація також виглядала безнадійно. Глибока корупція, розділена країна і постійний тиск із боку Росії справили зворотній ефект. На відміну від Ющенка, Саакашвілі розумів, що без реформ у нього немає шансів залишитися при владі. Упровадити реформи було вже другорядним завданням, хоч і не все йшло гладко. Головне, що у випадку прибалтійських країн та Грузії правлячі еліти опинились у ситуації вибору — реформи або неспівмірні втрати.

Відсутність внутрішнього тиску і зовнішньої загрози після врегулювання питання про Крим і флот Росією ще на початку 90-их рр. дало можливість українським елітам розслабитись і паразитувати на ідеї багатовекторності. Кожна нова газова угода з Росією була гірша, ніж попередня, але це давало можливість невеликій групі людей отримувати ренту, а Росії збільшувати свій вплив на Україну. Виглядає так, що доки українські еліти не опиняться у ситуації екзистенційної загрози, реформи чи вихід з інституційної пастки неможливі.

Якщо запропонована теза правильна, то нашим елітам залишилося дочекатися внутрішнього чи зовнішнього шоку, щоби «прокинутися». Теперішня команда має всі шанси це зробити. Стабільність режиму є досить низькою, внутрішня напруга зростає, як і міжнародний тиск із Заходу та особливо з боку Росії. Але чи змусить шок почати реформи, чи підштовхне до втечі? Для відповіді на це питання треба виходити з того, що є в інтересах еліт. Тут варто взяти до уваги, що теперішня владна команда — «донецькі» — ніякою командою не є. Це, зрештою, типова ситуація. Українські еліти фрагментовані і це зумовлено особливостями радянської системи управління. У випадку «донецьких» маємо справу з кількома бізнес-групами, які умовно можна поділити на тих, що мають системний бізнес, капіталізація якого є джерелом ренти, і тих, у кого основні джерела ренти залежать не так від

⁷ Doner R.F., Ritchie B.K., Slater D., *Systemic Vulnerability and the Origins of Developmental States: Northeast and Southeast Asia in Comparative Perspective*// International Organization, Vol.55, 2005. Цит. За Либман А.М., *Институциональная конкуренция и постсоветская трансформация (Влияние неформальных институтов)* // <http://ecsocman.hse.ru/data/2010/12/13/1214861844/Libman.pdf>, (доступ: 23.03.2011).

бізнесу, як від контролю над енерго- та іншими потоками. Прикладом першої групи є Р. Ахметов, а другої — Д. Фірташ. Черговий перерозподіл власності, що триває в Україні з 2010р., неминуче призведе до зіткнення інтересів системного бізнесу з інтересами «газового» лобі. Чим закінчиться це протистояння, передбачити неможливо, але якщо шляхом проб і помилок вони погодяться «грати за правилами» тоді, імовірно, з'явиться можливість виходу з інституційної пастки.

Інше питання — якою буде соціальна ціна «ремонт» після стресу? Стреси (природні чи соціальні катаклізми) виникають як хвороби. Уникнути їх неможливо. Інституційно здорові суспільства можуть легше впоратися зі стресами, узяти хоча б приклад останньої фінансової кризи. Інституційно слабкі суспільства переживають стреси важче або їх інституційний уклад розпадається взагалі. Скільки часу режим може виживати, уникаючи стресу, також є важливим, але не настільки. Держави з неефективно організованими інститутами в умовах глобальної інституційної конкуренції мають мало шансів на розвиток. Вони можуть існувати у стані піврозпаду або й повністю втратити здатність організовано використовувати примус, контролювати територією і населення, тобто стати недієздатними лише в середовищі собі подібних держав, створюючи регіон чи своєрідну зону. Більша частина Африканського континенту, значна частина Азійського та багато латиноамериканських країн є прикладами таких зон. На пострадянському просторі така «сіра зона» значно більша, ніж її описували послідовники Т. Карозерса. Фактично це всі країни колишнього СРСР, крім балтійських. Останнім часом Грузія намагається вирватися з цієї зони, але самого експорту ефективних інститутів і політичної волі може виявитися замало.

Україні в цьому плані не пощастило. Вона опинилася на краю великої сірої зони, між ЄС — з одного боку і Китаєм — з іншого. Поки що ЄС намагається відгородитися від таких країн як Україна, але це не вирішення проблеми власної безпеки, а її відтягнення. Парафувавши угоду про створення зони вільної торгівлі з Україною, євробюрократи не підуть далі. Надто сильно відрізняється політичний, правовий та інституційний «клімат» України від європейського.

Поглинання України Росією теж мало ймовірно. Навіть якщо припустити, що Україна об'єднується з Росією, остання не зможе «перетравити» Україну, тому що її інституційний уклад так само недосконалий, як і український. Путін це чудово розуміє, тому постійні заклики про приєднання до Митного союзу слід розглядати як свідому завищену вимогу, щоб у виборі з двох поганих альтернатив українське керівництво наважилося на менш погану — здачу стратегічних галузей (авіабудування, енергомашинобудування, ядерної енергетики) і ресурсів (ГТС, землі). Створення консорціуму на базі ГТС буде свідченням такого обміну. Стратегічним інтересом Росії в Україні є контроль над цими галузями і ресурсами. Суверенітет у такому разі буде дуже умовний, тому що навіть у результаті створення консорціуму, контроль не тільки над магістральними трубопроводами, але й газорозподільними мережами і сховищами перейде до Газпрому⁸. Це буде означати остаточну втрату енергетичної незалежності і перетворення України на європейський придаток Росії. Цей план має на меті відтягнути занепад самої Росії, що

⁸ Див.: *О проекте Договора между Российской Федерацией и Украиной о расширении сотрудничества в газовой отрасли* // http://www.vedomosti.ru/cgi-bin/get_document.cgi/vedomosti_20-01-2012.pdf?file=2012/01/20/274439_1614336219, (доступ: 23.03.-2012).

керівництво Кремля дуже добре усвідомлює. А теперішнє керівництво України, навіть якби й щиро бажало зберегти трубопроводи у своїй власності, має мало шансів. Після ув'язнення Тимошенко і невдалих спроб на різних рівнях пояснити Януковичу всю згубність цього кроку Захід, здається, готовий впровадити санкції проти українських урядовців. Без підтримки Заходу керівництву України буде важко втриматися від Газпромівських спокус отримання своєї частини ренти в разі створення консорціуму⁹. Не погоджуватися на консорціум, тобто залишити «трубу» під своїм контролем, виглядає ще більш спокусливо, якби не найбільша в Європі ціна на газ. Політичне рішення про створення консорціуму на російських умовах, очевидно, уже прийняте. Залишилося створити або знайти слухний момент, щоб його оголосити.

Урешті останнє питання: коли виникне стрес, то чи призведе він до реформ і зміни інститутів, чи до занепаду держави? Відповіді на це питання в теорії неефективних інститутів поки що немає.

Постінституційні пояснення

Проте існує третій погляд, який ще тільки оформлюється в дискурсі тому, що відносно новий і малознаний в Україні. Маємо на увазі останню книжку Д. Норта і його колег про насилля і соціальний лад¹⁰.

Головна теза авторів дуже проста. Фундаментальна проблема забезпечення соціального порядку передбачає обмеження насилля. Більшість суспільств, які були раніше чи існують зараз, є «природними» суспільствами, що стримують насилля політичними діями в сфері економіки, створюючи можливість отримання ренти для обмеженого кола осіб. Ці привілеї стримують правлячі еліти від прямого використання насилля і також обмежують економічний і політичний розвиток. Природні суспільства були названі суспільствами обмеженого доступу (limited access orders). Спільною рисою суспільств обмеженого доступу є розподіл джерел отримання ренти між елітами. Оскільки прояви насилля обмежують надходження ренти, еліти намагаються не вдаватися до прямого (вид. автора) насилля. Забезпечення стабільного надходження ренти вимагає обмеження доступу до політичних і економічних організацій і обмеження конкуренції. Натомість сучасні модерні суспільства функціонують інакше. Вони дають можливість громадянам створювати економічні й політичні організації і підтримують економічну й політичну конкуренцію. Такі суспільства було названо суспільствами відкритого доступу (open access orders). У книжці, як і кількох її рефератах, підготовлених для Світового банку і інших міжнародних установ, запропоновано пояснення чому лише 25 країн, які сьогодні прийнято вважати ліберальними демократіями і ринковими економіками, змогли вийти з природного стану і того, як вони це зробили.

Варто детальніше зупинитися на особливостях суспільств обмеженого доступу. Для таких суспільств державний контроль промисловості, ускладнена процедура отримання ліцензій і корумповані патрон-клієнтські мережі є типовими. Багато суспільств обмеженого доступу мають інституційні форми

⁹ Ця частина може бути меншою від розмірів надходжень в часи існування «Росукр-енерго», коли річна рента складала близько 4 млрд. дол., або 13% ВВП станом на поч.2000-их років, але самі цифри вказують на розмір імовірних «дивідендів». Див. Kuzio T., *Political Culture and Democracy. Ukraine as an Immobile State* // *East European Politics and Societies*, Vol.25, No 1, 2011, - P. 91.

¹⁰ Див. North D.C, Wallis Jh. J., Weingast B.R., *Violence and social orders: a conceptual framework for interpreting recorded human history*, Cambridge University Press, 2009.

подібні до суспільств відкритого доступу — вибори, суди, корпорації тощо, але ці інститути діють за іншою логікою і дають інші результати.

У суспільствах обмеженого доступу найважливішим завданням є розподіл ресурсів між членами домінуючої коаліції. Будь-яка зміна в ресурсах може призвести до порушення балансу і підштовхнути незадоволених до використання насилля. У зв'язку з виникненням різних шоків внутрішнього чи зовнішнього походження внутрішня структура домінуючої коаліції досить крихка. Автори наголошують на тому, що суспільства обмеженого доступу є стабільним соціальним ладом, але не статичним. Внутрішній склад домінуючої коаліції може змінюватись, як і розподіл ренти, але суть суспільного устрою залишається незмінною. Отже, стрес у таких суспільствах може змінити небагато.

Це спостереження є добрим підтвердженням моєї тези про гібридний характер політичного режиму, що існує в Україні от уже двадцять років¹¹. Цей тип режиму задовольняв еліти в Україні, переважно пасивне населення й сусідів на Заході та Сході. «Помаранчева революція» з цього погляду, була наслідком розколу домінуючої коаліції і намагання частини еліт, що прийшли в опозицію, отримати доступ до джерел ренти. Ці прагнення збіглися з бажанням громадян жити в іншій країні. Коли люди побачили, що результати другого туру виборів були грубо сфальсифіковані, вони вийшли на вулиці, щоб відстояти свій вибір.

Перемога опозиційного кандидата не принесла очікуваних змін. Внутрішня логіка організації суспільства залишилася тою ж самою — обмежений доступ до джерел ренти, неформальні угоди у верхівці і патрон-клієнтські відносини свідчать про те, що ні революції, ні зміни режиму в Україні не відбулося. Позитивним наслідком цих подій було поживлення політичної конкуренції, громадської активності і свободи діяльності ЗМІ. Проте такий «вимушений плюралізм» не переріс в органічний, тому що висока непевність і домінування «політичної доцільності» над процедурами прийняття рішень підштовхували еліти до прихованого протистояння і короткострокових альянсів. Розчарування в «помаранчевих» і втома від «хаосу» дозволила В. Януковичу використати «негативні очікування» і перемогти на виборах 2010 р. З приходом до влади «донецьких» відбувся перерозподіл джерел надходження ренти, під виглядом відновлення керованості суспільством було створено централізовану клієнтелістську мережу, а короткострокова політична доцільність повністю витіснила правові процедури прийняття рішень.

Суспільства обмеженого доступу автори поділяють на три типи — крихке, базове і зріле. Ці розрізнення важливі, щоб зрозуміти, до якого з них належить Україна. У крихких суспільствах обмеженого доступу держава ледь здатна підтримувати себе перед загрозою внутрішнього і зовнішнього насилля. Це країни так званого «нижнього мільярда», або ті, що потрапляють в категорію «failed state».

У базових суспільствах держава досить стійка і здатна обмежити вибухи насилля. Вона є єдиною постійною організацією. Приклади сучасних базових суспільств — Бірма, Куба, Північна Корея, багато азійських та африканських країн. Порівняно з крихкими суспільствами базові створюють і здатні підтримувати стабільну державну організацію. Проте вони не можуть підтримувати будь-які інші організації, навіть елітарні, якщо ті виходять за

¹¹ Мацієвський Ю., *Смена, транзит или цикл: динамика политического режима в Украине в 2004-2010гг.*, [Текст] / Ю.Мацієвський // Поліс, 2010, — №5. — С.17-37.

межі держави. Будь-яка приватна організація є потенційно небезпечною для домінуючої коаліції. Не дивно, що всі приватні елітні організації тісно пов'язані з державою.

У зрілому суспільстві обмеженого доступу уряд підтримує велику кількість недержавних організацій. Тим не менше, будь-яка організація має бути санкціонована державою. Це дає державі можливість обмежити конкуренцію і створювати ренту для підтримки владної коаліції. Зрілі суспільства є в Латинській Америці, Південній Африці, Азії. Радянський Союз також належав до зрілих суспільств обмеженого доступу.

Отже, суспільства обмеженого доступу можуть бути згруповані на шкалі від крихких до зрілих. Проте зміни в суспільствах відбуваються в різних напрямках. Деякі з них розвиваються, інші переживають застій або, навпаки, деградують. Логіка суспільств відкритого доступу — протилежна. Вони організовані на основі конкуренції. Політична конкуренція необхідна, щоб підтримувати відкритий доступ в економіці, а економічна — у політиці. Майже всі з більш як двох десятків країн, що їх можна вважати суспільствами відкритого доступу є економічно та політично розвинутими.

Відкритий доступ є сталим, коли суспільство здатне задовольнити три вимоги: 1) доступ до економічної, політичної, релігійної, освітньої діяльності є відкритим для всіх громадян; 2) у кожній з цих сфер громадяни можуть вільно створювати різні організації; 3) принцип верховенства закону діє безсторонньо. Коли доступ відкритий — рента створюється через інновації. Конкуренція поступово нівелює ренту мірою того, як нові індивіди і фірми входять у нові види бізнесу. Економічні гравці (корпорації) хотіли б використати політичний процес, щоб обмежити доступ і отримувати свою ренту. Так само і політичні гравці хотіли б використати політичний процес, щоб обмежити доступ, створювати ренту і змусити економічних гравців підтримувати владну коаліцію.

Як відбувається перехід від суспільства обмеженого доступу до суспільства відкритого доступу? Автори цей процес пояснюють так. Спочатку в зрілому суспільстві обмеженого доступу повинна визріти інституційна основа, яка уможливіє початок безособового обміну між елітами. Коли владна коаліція відчує, що в її інтересах розширити безособовий обмін і частково зняти обмеження, це буде свідченням початку руху від закритого до відкритого доступу.

Д. Норт із колегами виокремили три «вступні умови», що можуть розвинути в суспільстві обмеженого доступу і забезпечити безособовий обмін між елітами: 1) верховенство закону для еліт; 2) підтримка постійно діючих елітних організацій; 3) централізований і консолідований контроль насилля.

Верховенство закону передбачає визнання і дотримання спільних правил, як гарантії виживання в непевній ситуації. Це включає й визнання і дотримання права власності, і визнання інших прав безособово, тобто однаково для всіх представників еліт. Коли права еліт визнаються безособово, вони можуть поширитися на ширші верстви суспільства.

Підтримка постійних елітних організацій, наприклад, біржі, суду, корпорацій передбачає постійне існування держави. Під час переходу деякі галузі економіки і політики стають більш відкритими через розширення безособових прав, але доступ до управління політикою і економікою залишається закритим. Вирішальний момент настає тоді, коли відкритий доступ

в одній з галузей (економіці чи політиці) створює можливості для доступу до інших галузей.

У цій ситуації, зазначають автори, владна коаліція розуміє, що її внутрішня організація краще забезпечується через підтримку внутрішньо-елітної конкуренції, ніж внутрішньо-елітної співпраці задля збереження механізму створення ренти. Тобто еліти починають визначати себе громадянами, а не шляхтою чи дворянами. Еліта починає «відкриватися». Таким чином, створивши економічні, політичні, правові і соціальні інститути, які визначають еліту як громадян, що отримують однакові безособові права в чинному устрої, поширити доступ до інших сегментів суспільства стає питанням часу.

Описаний процес ззовні виглядає легким. Насправді він не такий, особливо якщо врахувати відносно невелику кількість успішних випадків. Причина в тому, що логіка організації двох типів суспільств абсолютно різна. Однакові за виглядом інститути ведуть себе по-різному в різних типах устрою. Тому зусилля західних установ (МВФ чи Світового банку) впровадити ті чи ті програми структурних реформ у суспільствах обмеженого доступу призводять до протилежних наслідків. Те саме стосується і боротьби з корупцією, наприклад, в Україні. Корупція є невід'ємною частиною механізму персонального обміну, що лежить в основі суспільства обмеженого доступу. Доки еліти не відчують, що в їхніх інтересах перейти до безособового обміну, доти боротьба з корупцією буде марною. Іншими словами, доки в суспільстві не виникне інша система стимулів, доти корупція і патронаж будуть залишатися звичними механізмами захисту не лише еліт, але й громадян у непевному середовищі.

Який вихід з цієї ситуації? Автори цього не знають. Єдине, на що вони звертають увагу, це те, що політика донорів у країнах-реципієнтах повинна враховувати реальний стан суспільства і створення умов для поступального руху в напрямку відкритого доступу.

Україна, як і більшість пострадянських країн, досягла небагато. Якщо взяти за основу показники ВВП на душу населення, дотримання політичних прав і свобод громадян, сприйняття корупції, легкість ведення бізнесу, то вона перебуває на рівні базового суспільства обмеженого доступу.

Отже, відповідь на питання, — чим є сучасна Україна у межах третього підходу, досить проста — це типове природне (natural) суспільство. Натомість інше питання — чи можливі тут зміни — вимагає з'ясувати напрям руху.

Нерухлива чи волигальна країна?

Один британський учений якось назвав Україну «нерухливою державою» (immobile state)¹², беручи до уваги структурні особливості та інерційність українських еліт. Цю метафору згодом використав інший західний дослідник, який поглибив структурні аргументи — мовляв розщеплена політична культура й ідентичність не дозволяють визначитися з напрямком руху¹³.

Ці пояснення, хоч і не далеко виходять за межі традиційного транзитологічного дискурсу, дозволили зафіксувати стан України. Проте залишаючись у межах аналізу структури чи агентів змін, вони не кажуть нам нічого нового про причини цього стану, а ні про вихід з нього.

¹² Wilson A., *Ukraine — From Orange Revolution to Failed State?*, Speech by Andrew Wilson. Washington, DC., http://ecfr.eu/page/-/documents/andrew_wilson_speech_washington.pdf, (доступ: 23.03.2012).

¹³ Kuzio T., *Political Culture and Democracy...*

Називати Україну іммобільною державою можна, якщо дивитися на неї з Лондона чи Вашингтона і порівнювати чи то зі Східною Європою, чи Східною Азією. Швидкість поступу в одній й іншій частині світу набагато більша, ніж в Україні. Але якщо поглянути на події з середини країни, то швидкість концентрації влади і прийняття необдуманих рішень просто вражає. Про іммобілізм традиційно говорять тоді, коли гілки влади заважають одна одній приймати рішення, як це було в часи Ющенка. З перемогою Януковича протистояння між гілками влади вщухли як і залишки поваги до процедур ухвалення рішень. Сьогодні, здається, немає жодного питання, яке б не могло бути «протягнутим» у парламенті і схваленим у КС.

З огляду на це, Україна не так іммобільна, як високо волитальна країна. У цій країні, проте, традиційно зрозумілий процес побудови національної держави, утвердження верховенства права, демократії і ринку не завершений ще досі, що було пояснено вище. Тобто кожна хвиля реформ змінювалася хвилею стабілізації чи «відпливу». Остання хвиля «відпливу», як це не дивно може звучати, почалася не з перемоги Януковича, а Ющенка. Інволюція конституціоналізму, або свідоме руйнування правил всіма ключовими гравцями, у період президентства Ющенка стала чи не визначальним чинником швидкої концентрації влади «сім'єю» Януковича.

Фокус сприйняття України у світі телескопічний. Дивлячись на Україну в порівняльній перспективі, західні експерти бачать чи то «блукання мавпцями», чи застій у «сірій зоні», чи нерухливий стан.

Причину цього стану, здається, найкраще можна зрозуміти, дивлячись на Україну крізь призму дослідження авторів «Насилля ...». Хоча й Д. Норт з колегами не наголошує на поняттях «інституційна пастка» чи «захоплення держави», вони проглядаються в тексті.

Отже, підсумок такий. Україна не єдина у природному стані. Її рух, як соціальний «рух» узагалі, ніколи не був рівномірним. Останній поштовх 2004 р. виявився гучним, але недовгим. Хвилю демократичних очікувань поглинула хвиля нерегульованого політичного суперництва за джерела ренти. Вибори 2010 р. мали покласти край у боротьбі всіх проти всіх. У захопленій державі ренто-орієнтовані еліти діють раціонально — здобувши пост президента, зайнялися розширенням повноважень, тобто обмеженням доступу до економічної і політичної сфери. Мислення в категоріях закритого доступу штовхає «донецьких» до монополізації політичного й економічного простору. Те саме робило б і конкуруюче бізнес-утворення, якби перемогу на виборах здобула Тимошенко. Проте така хижацька поведінка еліт є згубною для них самих. Свідоме руйнування принципу верховенства права позбавляє гарантій виживання в непевному середовищі. Це типова інституційна пастка, у яку наші еліти загнали себе самі. Закриття доступу не збільшує шансів на виживання. Стабільність режиму є досить низькою, а внутрішній і зовнішній тиск високим. Утримати владу в цій ситуації між 2012 й 2015 рр. буде непросто, але малоймовірно, що чергова зміна влади підштовхне еліти до «гри за правилами» і виходу з інституційної пастки. Теоретично виглядає так, що для цього потрібен глибинний стрес системи, коли еліти будуть поставлені в ситуацію екзистенційної загрози. Коли нас спіткає такий стрес і як поведуть себе еліти, передбачити неможливо, але публічно обговорювати ці питання потрібно для того, щоб із рівня академічних дискусій вони зійшли в площину практичної політики. Тоді, можливо, очікування стресу стане страшнішим, ніж сам стрес, що й підштовхне суспільство і політиків до подолання синдрому занепаду і переходу до відкритого доступу.

Matsiievsky, Y. What Is Today's Ukraine Like and Are Changes Possible There?

This paper seeks to assess the explaining capacity of the three major accounts for the question put in the title. These might be called “Tranzitology”, “Institutionalism” and “Post-institutionalism”. While the two former approaches are only able to provide partial account for such a “grand” question, the latter seems to offer the most generic explanation for what present Ukraine is as a political and economic entity.